

# SVETONÁZOR A FILOZOFIA JONÁŠA ZÁBORSKÉHO

TEODOR MÜNZ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Který zajisté kněz nepřešel bludiště  
všeckých pochybností, nehodí se pro  
náš věk; který pak v nich uváznu,  
nehodí se za kněze.

Jonáš Záborský

MÜNZ, T.: The World Outlook and Philosophy of Jánš Záborský.  
Filozofia 39, 1984, No. 4, p. 461.

Jonáš Záborský was an interesting character as a philosopher and thinker. He was a theologian and his views on philosophy were negative for quite a long time because in his eyes philosophy pretended to solve problems by means of reason only while, by Záborský they could be solved by means of belief only.

His critical and satirical spirit, regarding everything with an ironical outlook, could not make a stop for a long time even before belief and theology. Under the influence of natural science and philosophy he underwent a world outlook turn and started to judge critically and satirically his own religion, he revealed its contradictions and anthropomorphism and he developed views very near to mechanical materialism. Matter — in his opinion — is eternal and God created of matter only our Earth. It was this God whom Záborský scourged ironically so that it was not sure whether he himself was a believer.

Záborský stands out a late, however, a vigorous propagator of the ideas of the Enlightenment who worked his way through to philosophy from theology and who was very near to atheism and materialism.

Dielu Jonáša Záborského sa u nás venuje stále väčšia pozornosť. Odhaľujeme v ňom nielen svojrázneho básnika, prozaika, satirika, sociálneho kritika, politika, ale aj mysliteľa a filozofa. Na veci sa díval a konal zo zorného uhla svojho svetonázoru, vtedy u nás — v matičných rokoch minulého storočia — netypického, ktorý bol na jednej strane výslednicou, na druhej stimulátorom jeho osobnosti.

Ak si teda doteraz Záborského všimali len literárni historici, je potrebné všimnúť si ho aj po svetonázorovej a filozofickej stránke; filozofickej nielen v širšom slova zmysle, ako to býva pri niektorých slovenských mysliteľoch, viac literátoch ako filozofoch, ktorých však zahŕňame aj do dejín slovenskej filozofie, ale aj v užšom slova zmysle. Záborský nielen že študoval aj filozofiu, ale zanechal aj práce s filozofickou tematikou. Tejto stránke jeho diela sa v našej filozofii venovala doteraz malá pozornosť, hoci už povrchný dotyk s ňou by bol historika filozofie zaujal. Bol by totiž zistil, že kniaz Záborský sa vo svojich posledných prácach, najmä vo *Filozofickom rozhovore o svete*, uverejnenom len roku 1953 z rukopisnej pozostalosti a v — pravdepodobne — staršej *Faustiáde* emancipoval z područia nekritickej náboženskej viery, za ktorú horlil desaťročia a že sa veľmi kriticky obrátil proti tradičným

predstavám o bohu a proti biblii. Nedospel, aspoň nie objektívne až k materializmu, hoci k nemu smeroval. Ak by bol k nemu aj subjektívne dospel, nemohol sa k nemu otvorene hlásiť. Jeho názory sú v každom prípade jednou z foriem vývinu pokrokového myslenia na Slovensku v druhej polovici minulého storočia.

Záborský teda nehlásal kacírské myšlienky od začiatku svojej činnosti. Bol kňazom, najprv evanjelickým, potom katolíckym a dlho ortodoxným. Určitým svedectvom jeho ortodoxnosti sú jeho kázne, ktoré vydával aj tlačou. Tak predovšetkým dvojdielna *Múdrost života ve chrámových řečech* z roku 1853 a *Kázne na všechny nedele a sviatky* z roku 1871. Táto druhá zbierka vyšla len päť rokov pred Záborského smrťou. Opakujeme však, že tieto kázne sú len pravdepodobným, ale nie presvedčivým dôkazom Záborského náboženskej viery. Z tohto hľadiska je problematická najmä druhá zbierka. Určité fakty nás totiž vedú k predpokladu, že Záborský tu v niektorých súvislostiach už nepovedal to, čo si vskutku myslel. V čom bol totiž Záborského problém?

Podľa nášho názoru Záborského dlho znepokojovala otázka kompetencie viery a rozumu vo svetonázorových otázkach, inak povedané otázka kompetencie náboženstva a filozofie v tejto súvislosti. Už počas štúdií v Prešove a neskôr v Halle sa oboznámil s filozofiou. Išlo aj o nemeckú klasickú filozofiu, ktorá, reprezentovaná najmä Heglom, bola špekulatívna, myšlienkovo náročná, v mnohých prípadoch nezrozumiteľná a z ortodoxne náboženského hľadiska kacírka. Záborský na ňu zanevrel a Hegla častoval, kde len mohol, štipľavou iróniou. Ani neskôr, keď sa prepracoval od teológie k filozofii, nepriklonil sa k žiadnemu nemeckému filozofovi. Spočiatku však zanevrel na každú filozofiu a vo svetonázorových otázkach dával prednosť viere pred rozumom. Záborského myslivý, kritický a satirický duch, ktorý sa v rokoch prebúdajúceho sa národného cítenia neváhal obrátiť satiricky i proti pomerom na Slovensku a nazvať Slovensko Kocúrkovom, nemohol však práve v náboženskej oblasti natrvalo mlčať, udeľovať jej akoby výnimku, zastavovať sa pred ňou ako pred zakázanou trinástou komnatou. Žiadalo sa mu prehovoriť kriticky, ba až satiricky aj v tejto súvislosti, odstrániť jej protirečenia, nahradiť dualizmus viery a rozumu monizmom rozumu a pohybovať sa v tejto oblasti tak, ako sa pohyboval aj v iných oblastiach svojej činnosti. Žiadal si to jeho duch, ponúkala ho k tomu filozofia, hoci nie spomínaná nemecká, a dozaista aj štúdium prírodných vied, konkrétne, ako predpokladáme, oboznámenie sa s Kant—Laplaceovou vývinovou teóriou, ktorej názory prenikli najmä do poslednej zbierky jeho kázní. A tak sa niekedy začiatkom šesťdesiatych rokov minulého storočia začína Záborského programový a akcentovaný dogmatizmus zviklávať. Píše *Faustiádu*, v ktorej ironizuje všeličo z toho, za čo ešte horlí neskôr, v kázňach z roku 1871, ktoré vyšli sedem rokov po vzniku *Faustiády*, je rozpoltený a buď ešte v tomto období alebo po vydaní kázní píše *Filozofický rozhovor o svete*, do ktorého ukladá svoj skutočný

názor na to, o čom v kázňach hovorí veľmi často, ale inak, teologicko-dogmaticky a nie filozoficko-kriticky. Uvedomuje si svoju rozpoltenosť a v *Rozhovore* zároveň vyslovuje tvrdé slová kritiky „nás popov“, teda aj seba samého. Až teraz je spokojný, lebo zhodil zo seba bremeno, ktoré ho roky ťažilo, dal na papier, čo si vskutku myslel, hoci to neuverejnil, dosiahol vnútorné vyrovnanie. Ba je možné, že si myslel ešte viac než napísal a že by aj to bol raz zveril papieru. Ale k tomu už nedošlo.

Pokúsime sa konkrétne doložiť túto hypotézu.

Záborský sa teda dostal do styku s filozofiou už na evanjelických teologických štúdiách v Prešove, kam prišiel roku 1832. Filozofiu mu prednášal kantovec A. Vandrák. Tu sa stal aj členom homiletickej spoločnosti, a keďže každý člen mal prednášať svoje pôvodné úvahy z odboru, ktorému sa chcel neskôr venovať, Záborský si zvolil filozofiu. Nevenoval sa jej však, naopak, desaťročia sa staval proti nej a útočil na ňu. Kritizoval aj Kanta, pre ktorého ho Vandrák nezískal. V jeho veľkom *Promatuarium Theologicum*, zanechanom v rukopise, nachádzame stať *Philosophia Critica*, v ktorej sa vyrovnáva — neznámo kedy, ale rozhodne už v zrelom veku — s Kantovou gnozeológiou a etikou a odmieta ich. Kritická filozofia, hovorí, rozlišuje medzi teoretickým a praktickým rozumom. Prvý rieši teoretické problémy, druhý dáva direktívy k praktickému konaniu. Ale, pýta sa Záborský, ako môže praktický rozum určiť niečo ako dobré, keď teoretický rozum to nemôže spoznať ako pravdivé, lebo Kant je skeptik, neuznáva poznateľnosť vecí osebe? Záborský vidí medzi týmito rozumami protirečenie. Kantov agnosticizmus neprijíma. Čas a priestor nie sú len nazeracie formy, kategórie nie sú len pôvodné pojmy umu, pravidlá myslenia. „Ďalší vývin ukázal, že priestor a čas sú síce formami nazerania, ale aj podmienkami reálneho sveta, že základné pojmy myslenia sú aj základnými určeniami súcna, že svet je nám vôbec zrozumiteľný práve preto, lebo zákony prírody sú analogické so zákonmi myslenia.“ (1, nestránkované)

Záborský neprijímal ani Kantov názor, že teoretický rozum nemôže dokázať existenciu boha, ale že boh je len postulátom praktického rozumu. Podľa Záborského existenciu boha možno dokázať, a to kozmologickými a antropologickými argumentami. Prvé sú: Z pohybu hmoty (boh ako jej prvý hýbateľ) a zo stálosti poriadku na svete (boh ako jeho tvorca a udržiavateľ). Druhé sú: Stvorenie človeka a prvých živých tvorov (neživá hmota nemohla vytvoriť živého človeka a život vôbec) a usporiadanie človeka (neživá hmota nemohla vytvoriť podivuhodnú ľudskú konštitúciu). Nie je teda pravdou, že teoretický rozum si nežiada boha, hovorí Záborský v stati *Die Weltansichten* svojho *Promtuária*.

Takto, zaujímuc stanovisko realistickej gnozeológie a predkantovskej idealistickej ontológie, vyrovnal sa Záborský s Kantom. Aj viacerí naši osvietení kritizovali Kanta z podobných realistických pozícií. Medzi Záborským a nimi nachádzame aj ďalšie podobnosti.

O to väčšiu pozornosť venoval Záborský Heglovi, na ktorého neza-

búdali ani vo svojich beletristických prácach. S jeho filozofiou sa oboznámil na štúdiách v Halle, kam odišiel roku 1839. A odtiaľ sa datuje aj jeho odpor voči nej. Ako píše E. Lazar „Hallská teologická fakulta bola vtedy baštou racionalizmu. Filozofická fakulta bola vtedy strediskom hegelianizmu (Erdmann, Hinrichs). No Záborský sa nestal hegelianom, naopak: staval sa príkro, odmietavo proti Heglovej filozofii a proti hegelianom. Prečo? Odpoveď na túto otázku treba hľadať u Tholucka. Tholuck sa staval kriticky k Heglovej filozofii, nebol hegelianom a ako univerzitný kazateľ a skvelý rečník mocne vplýval na svojich poslucháčov — a spod jeho vplyvu nevymanil sa ani Záborský.“ (2, s. 23—24) Treba však konštatovať, že Záborský nevykresľoval Tholucka sympaticky ani vo *Faustiáde*, ani vo *Vlastnom životopise*.

Ak sa teda Štúr primkol v Halle k Heglovi, Záborský sa tu od neho odvrátil. Nestal sa hegelianom a tak ani „strešteným slobodomysliteľom“, ako poznamenal sám o sebe. (Pozri 2, s. 231) Ako uvidíme aj z ďalších Záborského poznámok, na filozofiu, najmä Heglovu, zanevrel predovšetkým preto, lebo sa jednak pokúšala rozumovo pochopiť ontologické problémy, ktoré sa vždy takto pochopiť nedali, jednak bola sama nepochopiteľná a prestupovala rozum rozumom, ako konšatoval Záborský. Hegel v očiach teológa Záborského ohrozoval vieru rozumom, pritom však ním na riešenie daných problémov nestačil. Jediným východiskom bola vtedy pre Záborského viera. Hegel bol panteista a teda z hľadiska ortodoxného kresťanského dualizmu kacír. Záborský často napádal panteizmus. Napokon v druhej polovici 19. stor. odpor k Heglovi bol už všeobecný a zakrátko prenikol aj k nám. Záborský bol jedným z prvých antihegelianov na Slovensku, hoci nie z pozitivistických pozícií, ako to bolo v cudzine a potom aj u nás. Pozitivismus asi nepoznal. Ako ukážeme, filozoficky sa orientoval na minulosť a nie na prítomnosť.

V *Násmešných rozhovoroch* venuje Záborský jeden dialóg nemeckej transcendentálnej filozofii. Kandidát informuje farára o jej charaktere a konštatuje, že rozum sa v nej prestupuje rozumom. Ak farár namietala, že „za medzami rozumu počína sa nerozum“, tak kandidát oponuje a namietala: „Rozum vychodí sám zo seba a tak vnika do oblasti pravdy bez seba a odtiaľ sa vysmieva vám obecným ľuďom, ktorí ste ešte pri rozume. My, ktorí sa už nachádzame von z rozumu, nehľadáme viac pravdu ako všetci naši predkovia od Adama; lež máme a držíme ju. Preto ani sa neuspokojujeme viac s titulom priateľov pravdy, lež chceme platiť za jej držiteľov.“ (3, s. 216) Záborský sa tu konkrétne obracia proti Fichtemu, ktorého ja si kladie proti sebe Neja a tak tvorí celé bytie, boha i svet. „Ono nosí svet i Boha v svojom bruchu a je Boh i svet spolu, hoci ani jedno ani druhé nie je.“ (3, s. 216) Záborského výhrady voči tejto filozofii sú zhrnuté vo farárovom záverečnom konštatovaní. „To je teda len ďalšie rozpriadanie myšlienky Spinozovej o večnej hmote a hmotnom Bohu. Vy stíhate veci nepostihnuteľné; chcete urobiť pochopiteľným pre iných, čo sami nechápate; vysvetľujete veci

neznáme vecami neznámymi; vydávate výpovede nezmyselné za absolútnu pravdu; mnohorečíte o zásadách nedokázaných; nevidíte les pre stromy. Kto poznal základnú dogmu vašej filozofie, ten prestane reptáť na tvrdosť dogiem kresťanských.“ (3, s. 216)

Kritike tohto nerozumu sú venované všetky Záborského narážky na Hegla a Fichteho, ktorého kritizoval po Heglovi najviac. V Záborského rukopisnej pozostalosti *Drobné básne* čítame takýto dialóg:

„*Chlapec*: Ako sa to menuje, keď človek múdry hovorí tak, ako keby rozumu nemal?

*Otec*: To terajší Nemci nazývajú dialektikou.“ (4, s. 230)

V *Knihe Džeťr* sa konštatuje, že „medzi zvieraťom a nemeckým filozofom nachádza sa nemalá podobnosť. Obaja hovoria nezrozumiteľne.“ (3, s. 235) Poznajúc Záborského odpor voči Heglovi, nebudeme sa teda diviť, keď v *Násmešných listoch* čítame, že nemeckí sedliaci „ani neorú viac, ani nekosia, len čítajú Heglovu ‚Fenomenológiu‘“, (3, s. 206) a že vo *Faustiáde* skupina priateľov získava denník doktora Fausta od kofy na bryndzovom trhu výmenou za Heglovu filozofiu. (3, s. 24)

V *Promptuáriu* nachádzame stať *Die Weltansichten*, v ktorej Záborský venuje pozornosť ďalším filozofom a smerom: subjektívnemu idealizmu a v jeho rámci Fichtemu, ktorého tu zahŕňa aj medzi panteistov, ďalej Spinozovi, Kantovi a Schellingovi. Referuje o ich názoroch, vlastné stanovisko k nim takmer nezaujíma, ale je vidieť, že s nimi nesúhlasí, najmä pre ich chápanie boha. Pri subjektívnom idealizme, za pôvodu ktorého pokladá Fichteho, poznamenáva, že tento idealizmus nepozná osobného boha, ale len neosobný svetový poriadok, ktorý je však podľa Záborského bez vyššieho, božského, osobného princípu nemysliteľný.

Záborský mal totiž v období, keď písal túto stať — posledný záznam v *Promptuáriu* je zo 14. augusta 1863 — iné názory na boha. Svedčia o tom dva zväzky spomínaných kázní *Múdrost' života* z roku 1853. Ich témy sú rozmanité a dá sa z nich rekonštruovať relatívne ucelený vtedajší Záborského teologicko-idealistický svetonázor. Sám hovorí, že ich možno chápať ako jeho praktickú filozofiu. Nie však „ve spôsobu modlářstva rozumu. Má praktická filosofie není... odlúčená ode zjevení, než tuze s ním spojená.“ (5, predmluva)

Už z toho je vidieť, že Záborský bol vtedy ortodoxný teológ. Útočil nielen na filozofiu a jej kacírské predstavy o bohu, ale brojil dokonca aj proti teologickému voľnomyšlienkarstvu, hoci sám sa prepracoval k deizmu. Aký bol v skratke jeho vtedajší svetonázor?

Hmota nie je jediná a večná. Večný je len boh, ktorý stvoril svet z „ľúna nicoty“. (5, s. 78) Hoci ho tvoril podľa svojej vôle, nevládne v ňom ľubovoľne, ale podľa pevných zákonov, ktoré nemení. Záružky sú síce možné, ale sú aj zriedkavé, výnimočné. Toto v podstate deistické stanovisko zastávali aj naši osvietenci. Záborský ako deista bol teda aj dualista. Boh je duch, nie je v hmote, ale mimo nej a má opačné vlastnosti než ona. Záborský ironizoval panteizmus, ktorý pokladal za



najrozšírenejšiu súčasnú filozofiu a robil to najčastejšie v kázňach, hoci tu už nemenoval jeho zástancov. Mudrci vraj učia o bohu, „že to on sám jest, ktorý se ve světě spředměňuje a rozvíjuje, v bylině dříme, v živočiších se přebuzuje, ve člověku přichází ku sebedovědomosti. To hle je Bůh mudrců! Bůh, který není původcem přírody, než příroda sama.“ (5, s. 300—301)

Aký bol zástoj človeka v tomto Záborského systéme?

Vo svetovom stroji je všetko kauzálne zrefazené a kauzalite podlieha aj človek; aj ním hýbu príčiny a účinky, ktoré si často ani neuvedomuje. Človek však nie je stroj a kauzalita nenaruša jeho slobodu. Patrí dvom svetom: hmotnému, „kde nutnosť berlu drží“ (5, s. 287) a k duchovnému, „kde panuje svoboda“. (5, s. 287) Zdá sa, že podľa Záborského sloboda je schopnosť vôle premôcť jedny pohnútky inými, vhodnejšími, rozumnejšími. „Človek je schopný vzdorovať jak tělu a krvi, tak také i světu.“ (5, s. 288) Sloboda by potom nerušila nevyhnutnosť, ale existovala by v jej rámci. Takto však chápali slobodu aj nemeckí panteisti, aj opovrhovaný Hegel, od ktorého ako by sa tu bol Záborský učil.

Záborský sa mohol od Hegla učiť aj chápať činnosť svetodejinných osobností. Sú to vraj ľudia s mimoriadnymi vlohami, vyvolenci boží, ktorí ovplyvňujú v dobrom i zlom životy celých národov. (Pozri 5, s. 234) Naproti tomu obyčajný človek žije bez vplyvu a povšimnutia a je prospešný a škodlivý len sebe.

V týchto historicko-idealistických a individualistických názoroch nachádzame teoretické zdôvodnenie Záborského stanoviska, pre ktoré sa dostal do konfliktu so Štúrom, totiž, že osвета národa sa musí začať inteligenciou, ktorá bude potom ďalej vzdelávať ľud. Štúr bol opačného názoru. Treba však povedať, že Záborský bol v tejto súvislosti hegelianskejší než Štúr.

Heglov vplyv sa prejavil aj v Záborského názoroch na nesmrteľnosť. Ako je nezničiteľná hmota, tak je nesmrteľný aj duch. Nikoho skutky sa teda nestrácajú, človek prežíva vo svojom diele seba samého. (Pozri 5, s. 230) Preto sa všetci ľudia majú snažiť konať dobro.

Záborský sa tu však od Hegla aj podstatne líšil, a to svojím akcentovaným iracionalizmom. Do transcendentna, ktoré sa Hegel snaží spoznať rozumom, povznáša sa len vierou. Aj v kázňach opakuje svoj argument, s ktorým sme sa už stretli, prevzatý od Sv. Bernarda, ako sám priznáva, „že to nesmysl jest, meze rozumu chtíti překročiti rozumem.“ (3, s. 301) Záborský teraz však zachádza tak ďaleko, že spochybňuje rozum vôbec, jeho úsilie spoznať pravdu. Rozum je obmedzený a úzko vymedzený, zdá sa mu, že pravda je na dosah ruky, „zmocniť však se jí naozaj nikdy nemůžeme. Když míníme, že sme už uchopili jistotu, nalézáme, že to byla jen pochybnost.“ (5, s. 33) A na pochybnostiach nemožno budovať. Preto treba svetskú múdrosť dopĺňať zjavenou múdrosťou božou.

Tak sa Záborský postavil proti filozofii, a to aj idealisticky a vyvo-

dzoval potom zo svojho stanoviska ďalšie konzervatívne názory. Bol za to, aby sa šírilo vzdelanie, ale varoval pred jeho preceňovaním, lebo vedie k pohrdaniu vierou a k uprednostňovaniu rozumu. Bezbožníci sú zlí, lebo nič nekrotí ich zlé sklony. Záborský kládol dôraz na mravnú stránku náboženstva. Sama filozofia nemôže vraj urobiť človeka mravným, lebo filozofi doporučujú konať dobro len kvôli nemu samému. Ničím nehrozia, nič nesľubujú. Okrem toho, vďaka relatívnosti rozumu, každý človek by videl dobro v niečom inom, čo by škodilo spoločnosti i štátu. Ľudia sa potrebujú riadiť jedným dobrom, prichádzajúcim od boha a prijímaným vierou. To zabezpečuje len kresťanstvo.

Takto sa Záborský vo svojej opozícii voči filozofii dostal na stanovisko niektorých našich konzervatívnych osvietencov, ktorí pol storočia pred ním vyratúvali tie isté prednosti kresťanstva pred filozofiou (Institoris — Mošovský, Fornet a iní). S touto tendenciou sa stretávame už u predchodcu nášho osvietenstva M. Bela a, ako vidíme, jej reprezentantom je o poldruha storočia neskôr Záborský. Tento jeho postoj bol vtedy, keď sa filozofia už aj u nás pomerne silno emancipovala z područia náboženstva, nečasový.

Na konci druhého zväzku *Chrámových rečí* uverejnil Záborský *Úvahy o základných náboženstva pravdách*, v ktorých sa ešte raz vyrovnáva s viacerými filozofickými názormi na boha a zdôrazňuje svoje stanovisko. Filozofiu ešte stále odmieta, ale jeho argumenty majú už určitú váhu. Vcelku aj teraz konštatuje, že rozumom, bez viery nemožno určiť ani povahu boha ani jeho vzťah ku svetu. Nedokáže to ani najnezmyselnejší, ale aj najrozšírenejší spomedzi všetkých systémov, panteizmus, „všeboženstvo“ a v jeho rámci ani Hegel. „Hovorí se, že celek má svú sebezpovědomost; než odkud to víme, když ve velikém stroji tomto všudy jen nepovědomé, nutné určité pohyby spatřujeme? Předpokládá se, že Bůh jen v ústrojných tvořech ku sebezpovědomosti přichází; než či nevidíme právě v těchto zázraky zúmyslného vyrátání? Jak mohel míti prve tak podivnú předobozřenost nežli sebezpovědomí? Jak takovú rátající moudrost rozvinúti, prve než znal něco o sebe? A jestli rozličné stupně tvorstva představují stupně jeho povědomosti, jak může ten, který už ve člověku jasně myslí, ještě dřímati ve zrostlině? A jak se s tím srovná neodškriepná různost povahy mezi lidmi samými? My jsme prý, smysel, kterým Bůh zná sebe; než jako se při tom poznáme my sami?“ (6, s. 311. Pozri aj 7, s. 38)

Záborský odmieta aj druhý názor na vzťah boha ku svetu, aristotelovský, podľa ktorého svet i boh sú veční. Boh je síce mimo sveta, ale nemôže byť bez neho, tak ako ani svet bez boha. Ale, pýta sa Záborský, ak v skúsenosti nikto nevidel ducha bez hmoty, musí to byť tak aj mimo skúsenosti? Dá sa z konečného ducha usudzovať na nekonečného? Myšlienka boha existujúceho bez hmoty si neprotirečí.

Záborskému je sympatickejší Platónov názor, podľa ktorého svet je síce večný, ale boh ho vytvoril a usporiadal z chaotickej hmoty podľa

svojich ideí. Platón teda uznával v istom zmysle stvorenie sveta a dopustil sa vraj len tej chyby, že nepokladal za stvorenú aj hmotu.

A tak Záborskému zostáva len kresťanský názor, podľa ktorého Boh je večný duch, stvoril hmotu z ničoho, usporiadal a riadi ju. Pravda, tomu „jen vírou rozumíme“, cituje Záborský apoštola Pavla.

Takto rozmyšľal Záborský ešte roku 1853. Potom došlo k tomu, k čomu muselo dôjsť. Záborského kritický a satirický duch vnikol aj do jeho nábožensko-teologických názorov a spochybnil, ba miestami až vysmial a zbúral to, čo predtým tak horlivo budoval na obranu proti rozumu, filozofii. Záborský prešiel k filozofii, k filozofickej kritike kresťanského antropomorfizmu a k satire na hlavné piliere svojej starej viery. Stalo sa to vo *Faustiáde* z roku 1863. Dielo je síce celé satirické, takže by sa azda mohlo namietat, že Záborského kritiku náboženstva tu nemožno brať vážne. Potom by sa však nemohlo brať vážne nič, čo tu Záborský napísal. Záborského kritika je vážna a je výrazom jeho skutočného nového presvedčenia.

Boh mu je tu zrazu „starý židovský bradáč, o ktorom je pochybné, či on stvoril človeka, či človek jeho, so všetkými kadiacimi mu pod nos zástupmi“. (3, s. 19) Do neba vraj zakrátko vtiahnu starí pohanskí bohovia a táto čeliadka bude azda „múdrejšie hospodáriť v nebi než ten nevlúdny samodržiiteľ, ktorý nám, ako talmud píše, päťou činieva zatmenie slnca, keď sa rozvaľuje a natahuje lenive na kobercoch. Príde, nebo-rák, teraz do maďarskej alebo českej zbierky starožitností... Nebude viac tam v nebi fušovať, keď to iní lepšie rozumejú.“ (3, s. 19) Jeho vkus je taký ako uhorských pánov: Má záľubu v „zbroji a durkaní“. Vozí sa na plamennom koči po oblohe, hrmí, metá strely a páli z kanónov do každého, na koho mu ukáže daktorý sedliak. Najväčší kanón nesie nápis: Posledný dôkaz. Čítaním si hlavu neláme, len občas nazrie do novín, aby sa dozvedel, čo je vo svete nového. Po sobotách vykladá židovským deťom talmud a robí to preto, aby ho nezabudol. „Lebo on i všetku svoju múdrosť má len z talmudu.“ (3, s. 31) Má však aj svoj profajšok, čerta, ktorý je „kontrolór boží“.

Keď sa návštevníkom neba zdalo, že ľudia sú v ňom bez hlavy, Kristus podotkol, že „bez hlavy najskôr sa príde do neba“. (3, s. 29) Treba totiž poznamenať, že v uvedených *Úvahách o základných náboženstva pravdách* sa ešte božstvo Kristovo obhajuje proti rôznym filozofickým a historickým špekuláciám o ňom práve tak, ako aj kresťanský boh. Vo *Faustiáde* je Kristus už len nebeským sudcom, ktorý vynáša nezmyselné rozsudky a dáva napríklad za pravdu všetkým, čo sa hádajú o pravom náboženstve.

Ani Pannu Máriu nevykreslil Záborský lepšie. V nebi vraj vtedy nebola, lebo v lese pri Haršágu „skáče po duboch a produkuje sa pred početne zhromaždeným šarišským ľudom“. (3, s. 29) Prišla však na poradu, lebo ju telegraficky odvolali.

Svätý Peter je kľučiar, ktorý na adresu Fausta a jeho družiny pozna-



menal, že to nebývalo, aby sa niekto živý s mäsom a kosťami dostal do neba, ale Faust ho vyvrátil príkladom Henochovým a Eliášovým. V nebi sú aj malé deti, ktoré prišli do neba preto, lebo nestačili prísť do pekla. Medzi návštevníkmi je prorok Towiański, ktorý je paródiou na biblických prorokov, lebo „hoc nevidel, čo sa stalo, poznal to predsa svojím prorockým duchom“. (3, s. 23) Pri Eufrate čakalo návštevníkov prekvapenie: stál tam rebrík, vedúci do neba, ktorý videl patriarcha Jakub v snoch. Atď.

S takou ostrou kritikou biblického boha sa predtým na Slovensku stretávame len v niektorých básňach Janka Kráľa. Mohlo by sa azda ďalej namietat, že Záborský tu kritizuje len bežné, vulgárne náboženské predstavy a nie samo náboženstvo. S tým tiež nemožno súhlasiť. Boh, o ktorom nevedno, či on stvoril človeka alebo človek jeho, je problematický sám osebe a nielen predstava o ňom.

Mohol Záborský teraz chápať vážne svoje niekdajšie tvrdenie, že náboženské pravdy sa zakladajú na viere, keď Kristus poznamenáva, že bez hlavy sa príde najskôr do neba?

Záborský však zostal kňazom aj naďalej, do smrti, a preto musel aj naďalej hovoriť ako kňaz. Tak pochopíme, že ešte v roku 1871 vydal ďalšiu zbierku *Kázne na všetky nedele a sviatky*, kde pokračuje vo svojich starých úvahách o bohu, Kristu, Panne Márii, ako keby ich nikdy nebol kritizoval, aj tu ďalej útočí na filozofiu, najmä na Heglove a Aristotelove názory. A predsa sa tu v ňom pripravovala ďalšia roztržka. Stretávame sa tu totiž s celou sériou kázní (7, s. 34 a nasl.; s. 59 a nasl.; s. 80 a nasl.; s. 96 a nasl.; s. 144 a nasl.), kde s nadšením a obdivom predkladá svojim poslucháčom najnovšie poznatky a hypotézy o vesmíre, o jeho nekonečnosti, o poriadku, ktorý v ňom vládne, o našej planetárnej sústave, o jej vzniku a vývine atď. Síce už v druhom zväzku *Múdrosti života* nachádzame jednu kázeň (6, s. 109 a nasl.), ktorá informuje o týchto veciach, ale teraz, po osemnástich rokoch je nimi zaujatý oveľa viac, znovu a znovu ich rôznymi spôsobmi vykladá. Ako teológ a myslivý človek ich však konfrontuje s biblickými názormi, ba nezatajuje ani materialistické náhľady na vznik vesmíru, jeho vývin a poriadok v ňom. Ešte stále u neho vífazi biblia a ortodoxia, ešte stále pokladá hmotu za stvorenú z ničoho, vznik a vývin vesmíru za dielo božie, ešte stále prehlasuje, že svet sa započal i pomíne atď. Ale pochybnosti už hlodajú. Nechápe, ako boh, čistý duch vytvoril a riadi hmotu, s ktorou nemá žiadnu spoločnú vlastnosť, vie, že hmota nie je zničiteľná a vytvoriteľná, ale len premeniteľná a uvádza aj biblické výroky, napríklad z knihy *Múdrosti*, kde sa hovorí, že „všemohúca ruka božia stvorila svet z hmoty beztvárnej“. (7, s. 109, 146) Hmota teda jestvovala už pred stvorením. Je azda večná? Mojžiš hovorí len o stvorení Zeme, uvažuje Záborský, a o vývoji ostatného vesmíru nič nevie. A ten je predsa nekonečný. Záborského opája myšlienka nekonečnosti sveta a sprístupňuje ju rôznymi prirovnaniami svojmu publiku. Je teda nekonečná v čase i priestore

sama hmota? Ale aj tieto kacírské myšlienky zažehnáva vierou a inými biblickými citátmi, kde sa jasne hovorí o vzniku hmoty z ničoho.

Skepsa sa však už zažehnať nedala a vyústila do *Filozofického rozhovoru o svete*, ktorý zostal a musel zostať v rukopise, lebo Záborský v ňom vyložil svoje nové, už filozofické a neortodoxné krédo.

Brat Prosper, premonštrát, učiteľ filozofie (evidentne sám Záborský), debatuje v Rozhovore so svojou sestrou a švagrom o filozofii a náboženstve. Vyrušili ho práve pri čítaní Platónových dialógov. Švager namietla, že Platón a Aristoteles sú už prekonaní. Prosper ich bráni a útočí na temné sústavy súčasných nemeckých filozofov, ktoré sú len čírym slovíčkárstvom a blúdením za medzami rozumu. Švager to síce pripúšťa, ale namietla, že súčasní filozofi sú predsa už len ďalej než antickí „a nadto majú mnoho, čo tamí mať nemôžu. Ohromný postup v prírodných vedách musel nekonečne zdokonaľiť abstraktné chápanie sveta.“ (3, s. 178) Prosper konštatuje, že s antickými filozofmi majú spoločný názor na večnú existenciu hmoty. A on sám s týmto názorom súhlasí. Ako Platón a Aristoteles pokladali hmotu za večnú, ale uznávali aj existenciu jej formovania, demiurga alebo čistej formy, tak aj Prosper je toho názoru, že hmota je večná a že z nej sformoval boh našu Zem. Tak vraj treba chápať Mojžiša, ktorý hovorí „len o zriadení sveta, menovite Zeme“. (3, s. 179)

Prosper-Záborský aj teraz uvádza všetky biblické citáty, s ktorými operuje v kázňach, aj teraz cituje knihu Múdrosti, ba po svojom interpretuje Mojžiša, keď uvádza jeho slová, že „zem bola nesličná a pustá“ a chápe ich tak, že „teda už bola, keď Boh riekol: ‚buď svetlo, buď obloha, buď more‘.“ (3, s. 179) Slovom, večnosť hmoty sa znáša s dobre pochopenými posvätnými knihami, tvrdí Záborský, a ak to cirkev nechce uznať, snaží sa zahatiť dlaňou Dunaj. „Vývin ducha ľudského ide nezástavne svojou cestou. Vieš, ako odporovala cirkev sústave Kopernikovej a všetko bolo márne, i snaha, i strach... Neumorí ju ani to, keď sa prijme učenie o večnosti hmoty; a podľa môjho zdania prijať sa musí.“ (3, s. 181)

Hmota, svet je večný a len jednotlivé veci v ňom vznikajú a zaniikajú, aj to len zdanlivo. Ak sa teda Záborský predtým odvracal od prírodovedeckého názoru, že hmotné veci sú nezničiteľné, ale len meniteľné, teraz už s ním súhlasí. „Z ničoho nič nevzniká, ani sa v nič neobracia. O vzniku a zániku sveta tak reč byť nemôže, ako o jeho váhe a tiaži. Podstata, z ktorej vyvinul sa vesmír, nikdy nemohla a nikdy nebude môcť nebyť.“ (3, s. 180) Touto podstatou je hmota.

Svet je večný a riadi sa vlastným poriadkom. Svetové telesá sa pohybujú a viažu navzájom, pri svojom rýchlom pohybe „spolu sa túlia, k stredu tiahnu. Celosť všehomíra nezná váhu, ani tiaž, ani výšku, ani hĺbku.“ (3, s. 180)

Prosper nesúhlasí s názorom svojej sestry, že kresťanstvo poskytuje kresťanským filozofom istú a neomylnú pravdu. „Pravda je ľudská, nie

kresťanská“, prehlasuje Prosper, chcúc azda povedať, že pravdu má veda a nie náboženstvo. Keď sestra a švagor namietajú, že Prosperove názory sa nezhodujú s kresťanskou tradíciou, Prosper doznáva: „Áno, áno... My, popi, sme všetci rovnakí. Pravda je dobrá len pre nás samých, pre každého iného lož a mámenie. Učíme, čomu sami neveríme, przníme rozum ľudský, udržujeme za dobrú plácu blud a poveru.“ (3, s. 179)

Bola to tvrdá kritika kňazov a teda aj Záborského sebakritika. Odklonil sa od viery, od „bludu a poveru“ a priklonil sa k rozumu, ktorý po celý život v náboženstve zavrhoval. Pravda, do smrti zostal kňazom. „S bubnom na ulicu nejdem“ (3, s. 180), doznáva sestre a švagrovi. Preto aj naďalej hlásal mnoho z toho, čo už odsudzoval.

Záborský nám pripadá ako slovenský Meslier, francúzsky osvieten-ský kňaz, ktorý po celý život hlásal z kancľa to, proti čomu písal doma a tajne svoj *Závet*. Meslier sa otvorene prihlásil k materializmu. Stal sa materialistom aj Záborský? Máme dojem, že nie. Boh síce podľa neho nestvoril hmotu a zdá sa, že nevytvoril ani vesmír, ale usporiadal Zem, vytvoril život na nej atď. To nie je materializmus, ale kuriózný objektívny idealizmus. Veril však Záborský vskutku v boha, keď ho vo *Faus-tiáde* tak spochybnil a vysmial?

Záborský sa priklonil k Platónovmu názoru o večnosti hmoty a o jej usporiadaní bohom — demiurgom. Ale v citovaných *Úvahách o základ-ních náboženstva pravdách*, kde Záborský Platóna ešte odsúdil práve za názor o večnosti hmoty, konštatuje: „Nebo jestli hmota táto ani tělem ani stvořením Boha není, musela by své toliko následovati zákony, aniž se dá mysleti, žeby Bůh vtedy působiti mohl na ni. Povstává tím děsná jakási dvojítost a rozpadenost všehomfra...“ (6, s. 314—315) Tieto otázky trápili Záborského ešte aj v posledných kázňach a i tu zavrhol myšlienku večnosti hmoty aj preto, lebo boh ako duch nemajúci nič spoločné s hmotou, nemohol by na ňu pôsobiť. (7, s. 37 a nasl.) Ako si vyriešil tento starý, descartovský problém teraz, keď uznal večnosť hmoty? Mohol boh na ňu pôsobiť, prípadne bol sám materiálny, či ho dokonca nebolo? Toto základné protirečenie klasického dualizmu ducha a hmoty, ktoré vyhrotil Descartes, znamenalo zároveň rozchod novovekej buržoáznej filozofie s dualizmom, lebo filozofi v snahe odstrániť toto protirečenie dospievali k monizmu, konkrétne k panteizmu a k materializmu. Len Leibniz dospel k pluralizmu. Záborský však Leibniza ani nespomína a k panteizmu mal trvalý odpor. Ešte ani v *Rozhovore* si neodpustil jedovatú poznámku o Heglovi. Neodsúdil však v ňom materializmus.

Záborský nezodpovedal mnohé problémy zo svojho nového stanoviska. S istotou môžeme konštatovať toľko, že od teologického, protifilozofického postoja sa vyvíjal k filozofii, síce objektívne idealistickej, ale veľmi svojráznej, nezvyklým spôsobom obmedzujúcej kompetenciu ducha-boha vo svete len na pôsobenie na Zemi. Celým svojím vývinom

gravitoval k materializmu, ku ktorému sa neprepracoval azda len pre nedostatok času. Možno, že sa k nemu prepracoval subjektívne.

Záborského stanovisko nám pomôže pochopiť fakt, že jeho názor na hmotu ako večnú nebol ojedinelý. Začiatkom 18. stor. prebiehal medzi kresťanskými mysliteľmi spor o tom, či sa stvorenie netýka len našej Zeme, či ju boh nevytvoril z hmoty, ktorá bola večná. Argumentovalo sa tým, že Mojžiš hovorí podrobne len o stvorení Zeme a na Zemi, kým stvorenie neba, Slnka, Mesiaca a hviezd spomína len okrajovo. Pokrokovější myslitelia, chcúci sa aspoň čiastočne vymaniť zo závislosti od biblie a poskytnúť priestor vede, z toho vyvodili, že v biblii je reč iba o stvorení Zeme, kým ostatné nebeské telesá už vraj existovali a vznikli z večnej hmoty. Slovo stvorit znamená vraj len zdokonaľiť, vystrojiť, vyzdobiť, doviesť k určenému cieľu. Aj osvietenec Chr. Wolff sa obracal proti stvoreniu z ničoho. Slovo nič sa podľa neho v biblii prekladá nesprávne, pretože v origináli hovorí len toľko, že z neviditeľnej látky stala sa viditeľná, svet. Pokiaľ ide o nebeské telesá, o stvorení ktorých sa v biblii predsa len hovorí, treba tomu podľa uvedených progresívnejších autorov rozumieť tak, že po usadení sa hrubšej hmoty, ktorá naplňala vzduch, obyvatelia Zeme ich po prvýkrát uvideli a mysleli si, že boli stvorené z ničoho. (8, s. 317 a nasl.)

Záborský, ktorý tento spor pravdepodobne poznal, sa teda zaradil medzi autorov, ktorí zatlačali bibliu a uprednostňovali vedu. Tak sa dostal až k Platónovi, ktorého predtým zavrhoval. Keďže však na rozdiel od Platóna, kritizujúceho len náboženský antropomorfizmus, kritizoval aj názor o existencii samého boha, je možné, že sa subjektívne prepracoval až k ateizmu a materializmu, čo nepreznal už ani vo *Filozofickom rozhovore o svete*. Ak popí udržiujú za dobrú plácu len blud a povery, ako sme počuli, tak na prvom mieste medzi nimi je viera v boha, lebo všetky sa odvodzujú od nej.

#### LITERATÚRA

1. ZÁBORSKÝ, J.: Promtuarium Theologicum. Rukopis uložený v Eparchiálnej knižnici v Prešove, sign. 3179.
2. LAZAR, E.: Jonáš Záborský, Bratislava 1956.
3. ZÁBORSKÝ, J.: Výber z diela. II. Bratislava 1953.
4. ZÁBORSKÝ, J.: Drobné básne Jonáša Záborského. 1868. Rukopis, uložený v Matici slovenskej v Martine, sign. MJ 346.
5. ZÁBORSKÝ, J.: Múdrost života ve chrámových řečech. I. Ve Vídni 1853.
6. ZÁBORSKÝ, J.: Múdrost života ve chrámových řečech. II. Ve Vídni 1853.
7. ZÁBORSKÝ, J.: Kázne na všetky nedele a sviatky. Slovenský Sion, kazateľský časopis, r. III. V Skalici, 1871.
8. O týchto sporoch pozri napr. Buddeus, J. F.: Elementa philosophiae theoreticae, seu Institutionum philosophiae eclecticae tomus secundus. Hallae 1713.

Теодор Мюнц

Йонаш Заборский был не только интересным писателем, но также философом и мыслителем. Будучи теологом, он не только изучал философию, но и написал работы по философской тематике, в течение всей своей жизни он выяснял свое отношение к философии. Заборский довольно долго относился к ней отрицательно — прежде всего к немецкой классической философии и в особенности к пантеизму Гегеля, — поскольку философия хотела посредством разума решать проблемы, которые якобы могут решаться только посредством веры, поскольку она критически или отрицательно относилась к вере и т. д.

Критический и сатирический дух Заборского, смотрящий на все с иронией, не выдержал, однако, всю жизнь останавливаться перед верой и теологией, как перед святыней, у входа в которую следует оставить все сомнения. Под влиянием изучения естественных наук и философии у него настал мировоззренческий перелом, он стал критически и сатирически смотреть на собственную веру, раскрывал ее противоречия, антропоморфизм и остановился на самом пороге механистического материализма. Согласно его взгляду, материя вечна, бог сотворил из материи только нашу Землю. Но именно этого бога Заборский бичевал такой иронией (неизвестно якобы, сотворил ли бог человека или человек бога), что приходится сомневаться, верил ли он в него на самом деле. Из его работ мы не получаем однозначного ответа на данный вопрос.

Заборский предстает перед нами как запоздалый, но энергичный мыслитель-просветитель, пришедший от теологии к философии, в рамках которой он тяготел к атеизму и материализму. Проникнуть в материализм ему воспрепятствовала, вероятно, только смерть.

## WELTANSCHAUUNG UND PHILOSOPHIE JONÁŠ ZÁBORSKÝS

Teodor Münz

Jonáš Záborský war nicht nur eine interessante schriftstellerische, sondern auch eine philosophische und denkerische Persönlichkeit. Als Theologe hat er Philosophie nicht nur studiert, er hinterliess auch Arbeiten mit philosophischer Thematik und sein ganzes Leben lang hörte er nicht auf seine Beziehung zur Philosophie zu bedenken und klären. Seine Beziehung zu ihr war ziemlich lange negativ — besonders zur deutschen klassischen Philosophie und Hegels Pantheismus — denn sie wollte mittels Vernunft Probleme lösen, die nur durch Glauben zu lösen seien, weil sie eine kritische oder negative Beziehung zum Glauben hatte usw.

Záborskýs kritischer und satirischer Geist, der alles mit ironischem Überblick betrachtete, machte aber auf Dauer nich Halt vor Glauben und Theologie als einem Heiligtum, vor dessen Eingang alle Zweifel abzulegen waren. Unter dem Einfluss des Studiums von Naturwissenschaften und Philosophie erlebte er einen weltanschaulichen Durchbruch, überdachte kritisch und satirisch seinen eigenen Glauben, enthüllte seine Widersprüche und Anthropomorphismus und blieb an der Schwelle zum mechanistischen Materialismus stehen. Die Materie erachtete er als ewig und Gott schuf aus ihr nur unsere Erde. Gerade diesen Gott geisselte aber Záborský mit solch einer Ironie — nicht wissend ob er den Menschen geschaffen habe oder der Mensch ihn — dass es zweifelhaft erscheint ob er tatsächlich an ihn glaubte. Eine eindeutige Antwort geben seine Werke nicht.

Záborský ersteht vor uns als ein verspäteter, aber kämpferischer Denker, der sich von der Theologie zur Philosophie durcharbeitete und in ihrem Rahmen zu Atheismus und Materialismus gravitierte, wobei den Durchbruch zu diesem vielleicht nur der Tod verhinderte.